

The Manifestation of Allegory in the Educational and Moral Teachings of Nemat Khan Poems

Shirin Kabiri¹, Saeedeh Saki Entezami², Javad Ostadmohamadi³, Hamidreza Dehghanipour⁴

Abstract

One of the most used methods in educational and moral teachings is the use of allegory. Poets and writers have always tried to convey rational, mental, and abstract concepts to their readers and audiences effectively and efficiently with the help of allegory. Indian-style poets used it in their writings considerably. What has also made a tremendous impact in educational literature, is the use of allegory to teach ethics and give advice. Nemat Khan Aali Shirazi was a famous poet of the Indian court in the 11th and 12th centuries of Hijri. And because it is necessary to examine the use of allegory, and its various functions in a literary work, the purpose of this research is to study the use of allegory in Nemat Khan Aali's poems to express moral concepts. In this research, we are looking for the answer to the role of allegory in Nemat Khan Aali's poems. And which of the types of allegory has he used more to express moral concepts? And how successful he has been? Although many books and articles have been written about allegory and its use in poets' divans, so far no article has been published about the use of allegory in Nemat Khan Aali's poems. This research has been done in library-style and case-study methods and has a descriptive-analytical approach. Based on the findings of this research, among the types of short (descriptive) allegories, he has paid more attention to allegorical similes and equation styles.

Keywords: Educational and Moral Teachings, Allegory, Nemat Khan Aali, Indian-style

1. Department of Persian Language and Literature, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran.
2. Department of Persian language and literature, Khorramabad branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran.
3. Department of Islamic Philosophy and theology, Dahaghan Branch, Islamic Azad University, Dahaghan, Iran
4. Department of Persian Language and Literature, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran.

<p>Please cite this article as (APA): Kabiri, S., Saki Entezami, S., Ostadmohamadi, J., & Dehghanipour, H. (2000). The Manifestation of Allegory in the Educational and Moral Teachings of Nemat Khan Poems. <i>Journal of Pedagogic and Lyric in Persian Language and Literature Studies Quarterly</i>, 14(54), 86-101.</p>	
 <p>Creative Commons: CC BY-SA 4.0</p>	 <p>https://dx.doi.org/ 10.30495/JPLL.2000.699626</p>
 <p>https://dorl.net/dor/20.1001.1.2717431.1401.14.54.5.7</p>	<p>Publisher: Islamic Azad University Bushehr Branch / No. 54 / Winter 2023</p>
<p>Received: 27 August 2022</p>	<p>Received in revised form: 05 November 2022</p>
<p>Accepted: 27 December 2022</p>	<p>Published online: 22 February 2022</p>

مقاله پژوهشی: تجلی تمثیل در آموزه‌های تربیتی و اخلاقی اشعار

نعمت خان عالی

شیرین کبیری^۱، سعیده ساکی انتظامی^۲، جواد استاد محمدی^۳، حمیدرضا دهقانی پور^۴

چکیده

یکی از گونه‌های پرکاربرد در تعلیم آموزه‌های تربیتی و اخلاقی استفاده از شگرد تمثیل است. شعرا و نویسندگان همواره سعی کرده‌اند به کمک تمثیل، مفاهیم عقلی، ذهنی و انتزاعی را به شکلی مؤثر و کارآمد به خوانندگان و مخاطبان خود منتقل سازند. شاعران سبک هندی در آثار خود از انواع تمثیل بهره برده‌اند. از سوی دیگر آنچه در ادبیات تعلیمی تأثیرگذاری شگرفی داشته، بهره‌گیری از تمثیل برای آموزش اخلاق و بیان پند و اندرز است. نعمت خان عالی شیرازی، یکی از شاعران نامبردار دربار هند در قرن یازدهم و آغاز قرن دوازدهم هجری است. از آنجا که بررسی کاربرد تمثیل و کارکردهای مختلف آن در یک اثر ادبی ضرورت دارد، هدف این پژوهش بررسی کاربرد انواع تمثیل برای بیان مفاهیم اخلاقی در اشعار نعمت خان عالی است. در این پژوهش در پی آنیم که به این پرسشها پاسخ دهیم که: کارکرد تمثیل در اشعار نعمت خان عالی به چه اندازه است؟ و وی برای بیان مفاهیم اخلاقی از کدام یک از انواع تمثیل بیشتر بهره برده است؟ و تا چه اندازه در این راه موفق بوده است؟ هر چند کتابها و مقالات متعددی درباره تمثیل و کاربرد آن در دیوان شعرا نوشته شده است اما تاکنون درباره کاربرد تمثیل در اشعار نعمت خان مقاله‌ای منتشر نشده است. این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و مطالعه موردی انجام شده است و رویکردی توصیفی - تحلیلی دارد. بر اساس یافته‌های پژوهش وی از بین انواع تمثیل کوتاه (توصیفی)، بیشتر به ارسال المثل و اسلوب معادله توجه داشته است.

واژگان کلیدی: آموزه‌های تربیتی و اخلاقی، تمثیل، نعمت خان عالی، سبک هندی

۱. مدرس گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسؤول) shirinkabiri61@gmail.com
۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران
۳. گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران
۴. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. hamid.dehghanipoor@gmail.com

<p>لطفاً به این مقاله استناد کنید: کبیری، شیرین، ساکی انتظامی، سعیده، استاد محمدی، جواد، دهقانی پور، حمیدرضا. (۱۳۷۹). تجلی تمثیل در آموزه‌های تربیتی و اخلاقی اشعار نعمت خان عالی. فصل‌نامه تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی. ۱۴(۵)، ۸۶-۱۰۱.</p>	
 <p>حقوق مؤلف © نویسندگان.</p>	<p style="text-align: center;"> https://dx.doi.org/10.30495/JPLL.2000.699626</p> <p style="text-align: center;"> https://dorl.net/dor/20.1001.1.2717431.1401.14.54.5.7</p>
<p style="text-align: center;">ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر / شماره پنجاه و چهارم / زمستان ۱۴۰۱ / از صفحه ۸۶-۱۰۱</p>	
<p style="text-align: center;">تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۵</p>	<p style="text-align: center;">تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴</p>
<p style="text-align: center;">تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶</p>	<p style="text-align: center;">تاریخ انتشار بر روی اینترنت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۳</p>

۱- مقدمه

تمثیل یکی از مهمترین انواع ادبی است که جایگاه مهمی در ادبیات فارسی دارد و شاعران و نویسندگان فارسی زبان از دیرباز در آثار خود از آن بهره برده اند. در کتب بلاغی تمثیل را در دنبالهٔ مبحث تشبیه می‌آورند. تمثیل مناسب و هنری، سخن را طراوت می‌بخشد و بر دل می‌نشانند و مخاطب را اقناع می‌کند و او را با گوینده همراه و هم‌عقیده می‌سازد. از طرف دیگر تمثیل، شعر تعلیمی را تقویت می‌کند و فهم معانی و معارفی را که اندکی پیچیده و دور از تجربهٔ عموم است تا سطح ادراک عامه، ساده و قابل درک می‌کند.

تمثیلهای فارسی به دو بخش تمثیل توصیفی (تمثیل کوتاه) و تمثیل روایی (تمثیل گسترده) تقسیم می‌شود؛ تمثیل روایی شامل حکایات انسانی و حیوانی، رمزی، فابل، پارابل و... است ولی تمثیل توصیفی (کوتاه) معمولاً از یک یا چند جمله فراتر نمی‌رود و مهمترین انواع آن عبارتند از: تشبیه تمثیلی، استعارهٔ تمثیلیه، ارسال المثل و اسلوب معادله است.

ما در این مقاله ابتدا به معرفی مختصر نعمت خان عالی از شاعران دربار هند می‌پردازیم و سپس نشان می‌دهیم که وی برای بیان مفاهیم اخلاقی چگونه از انواع تمثیل در آثار خود استفاده کرده است.

۱-۱- بیان مسأله

تمثیل، ابزاری مهم در بیان تعلیم و ذکر پند و اندرز در متون تعلیمی است. شعرا و نویسندگان همواره سعی کرده‌اند به کمک تمثیل، مفاهیم عقلی، ذهنی و انتزاعی را به شکلی مؤثر به خوانندگان و مخاطبان خود منتقل سازند. شاعران سبک هندی هم در آثار خود از انواع تمثیل بهره برده‌اند. بررسی کاربرد تمثیل و کارکردهای مختلف آن در یک اثر ادبی جنبه‌های مختلف آن اثر و میزان خلاقیت هر هنرمند را نشان می‌دهد. ما در این پژوهش به بررسی کاربرد انواع تمثیل برای بیان مفاهیم اخلاقی در اشعار نعمت خان عالی می‌پردازیم. زیرا در دیوان میرزامحمد شیرازی(عالی) علاوه بر جنبه‌های غنایی، آموزه‌های تربیتی - اخلاقی نیز به چشم می‌خورد.

سؤالات تحقیق:

در این پژوهش به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهیم:

۱. نعمت خان عالی کیست و در چه دوره‌ای می‌زیسته است؟
۲. نعمت خان عالی تا چه اندازه از تمثیل به‌عنوان ابزار بیان آموزه‌های تعلیمی بهره برده است؟

۳. نعمت خان عالی از چه شگردهایی برای بیان تمثیل استفاده کرده است؟
۴. کارکرد تمثیل در اشعار نعمت خان عالی به چه اندازه است؟
۵. نعمت خان عالی برای بیان مفاهیم اخلاقی از کدام یک از انواع تمثیل بیشتر استفاده کرده است؟
۶. میزان موفقیت نعمت خان عالی در استفاده از شگرد تمثیل تا چه میزان بوده است؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

برای تحقیق در ویژگی‌های سبکی یک اثر و نیز آشنایی با طرز اندیشه و جهان بینی و حتی شیوه زندگی یک شاعر یا نویسنده، بررسی میزان کاربرد تمثیل، به عنوان یک سازه هنری، ضرورت تام دارد، از آنجا که درباره نعمت خان عالی و دیوان خطی وی مخصوصاً در مورد بحث تمثیل و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی آن پژوهشی انجام نشده است لازم بود که این مضامین در وی کاویده شود و به سؤالات تحقیق آن پاسخ داده شود.

۳-۱- روش تحقیق و شیوه گردآوری

این مقاله رویکردی توصیفی - تحلیلی دارد و بر پایه منابع کتابخانه‌ای نوشته شده است؛ بدین صورت که با مطالعه کامل دیوان میرزا محمد شیرازی آموزه‌های تربیتی و اخلاقی استخراج گردیده و دسته‌بندی شده است سپس هر کدام از این موارد که به توضیحی نیازمند بوده با مراجعه به منابع گوناگون، توضیح داده شده است. در هر قسمت پس از توضیح مختصر موضوع و ذکر ابیات، گاه به آیات و احادیث مرتبط با آن نیز اشاره شده است. لازم به ذکر است هر جا به ابیات نعمت خان عالی اشاره شده است ارجاع آن به نسخه خطی دیوان بوده است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر کتابهایی در زمینه بلاغت به چاپ رسیده است که در آنها اصطلاحات ادبی و بیانی از جمله تمثیل و انواع آن به صورت دقیق تعریف شده است؛ از آن جمله می‌توان به دو کتاب بیان (۱۳۸۶) نوشته سیروس شمیسا و بلاغت تصویر (۱۳۸۵) از محمود فتوحی رودمعجنی اشاره کرد؛ همچنین در زمینه تمثیل و تفکیک انواع آن از یکدیگر، مقالات زیادی نوشته شده است، مانند: «تمثیل، ماهیت، اقسام، کارکرد» (۱۳۸۴) از محمود فتوحی «مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی»؛ «تمثیل، تصویر یا صنعت بدیعی» (۱۳۹۰) از جواد مرتضایی «پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان»؛ «تشبیه تمثیل و استعاره تمثیلی در کتب بلاغی» (۱۳۹۴) از احمد رضایی جمکرانی «فصلنامه

ادب پژوهی»؛ «بحث و پژوهشی دیگر در سه مطلب بیانی (استعاره کنایی، تبعیه و تشبیه تمثیل)» (۱۳۸۴) از جهانبخش نوروزی «فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی»؛ «معرفی انواع تمثیل فشرده و جستجوی ردپای آن در شعر نخستین شاعران زبان فارسی» (۱۳۹۸) از احترام رضایی، «مجله علمی شعر پژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز»، «بحث در تشبیه تمثیل و کارکرد آن در غزل صائب تبریزی» از محمد حکیم آذر (۱۳۹۵) «مجله فنون ادبی شماره ۲» و... اما تاکنون کارکرد تمثیل در دیوان نعمت خان عالی بررسی نشده است.

۲- بحث اصلی

۱-۲- معرفی شاعر

میرزا محمد شیرازی پسر حکیم فتح‌الدین، معروف به نعمت خان عالی «از شاعران و مرتبه‌داران نامبردار هند در قرن یازدهم و آغاز قرن دوازدهم هجری است» (صفا، ۱۳۶۷: ج ۲/۵: ۱۳۶۲) طبق گزارش خود در مقدمه دیوانش، خاندان او پیشه پزشکی داشته‌اند و خود نیز ابتدا «حکیم» تخلص می‌کرده است. چنانکه گوید: «... راقم حروف، در بدایت حال و فال [به] مناسبت شغل طبابت که سمت موروثی بود حکیم تخلص می‌نمود.» (مقدمه، ۴) عم‌زادگان نعمت خان در عهد پادشاهی اورنگ زیب عالمگیر (۱۰۶۹-۱۱۱۸ هـ. ق.) در هند شهرت یافته بودند، لذا حکیم فتح‌الدین نیز در همان اوان بدان سرزمین رفت و پسرش میرزا محمد در آن دیار دیده به جهان گشود. (الذریعه، ج ۹، ص: ۶۶۷)

محمد در خردسالی همراه پدر به شیراز رفت و بعد از کسب کمالات به هند بازگشت و در خدمت اورنگ زیب درآمد. در غزلی گوید:

شکر کن عالی ز فیض عهد عالمگیر شاه روزگار از دولت او زیب و زینت یافته است

(ص ۹۲)

وی در خدمت اورنگ زیب خطاب «نعمت خان» یافت که خود در مقدمه با ذکر ماده تاریخی، تاریخ دریافت این عنوان را ۱۱۰۴ هـ. ق می‌داند، چنانکه گوید: «... و خطابی که از جناب پادشاه جهان عطا آمد (نعمت خان) است» (مقدمه، ۵) بعد از مرگ اورنگ زیب (۱۱۱۸ هـ. ق.) میرزا محمد ملازمت شاه عالم بهادر شاه را پیشه کرد و از او خطاب «دانشمندخان» یافت. (گویاموی، ۱۳۷۸: ۵۲۷)

نعمت خان مدتی در هند از محضر ملا شفیعی‌ای یزدی معروف به «دانشمند خان» بهره برد و تخلص عالی را به پیشنهاد همین استاد برگزید. وی در مقدمه گوید: «جناب مستطاب مولوی استاد ارسطوی

زمان افلاطون دوران نواب (دانشمندخان) آن فلک‌رتبه عظیم‌الشأن... در آن اوان که تلمذ در خدمت کیمیا افادت سراسر سعادتش می‌کردم... از اراده تبدیل تخلص (از حکیم به چیز دیگر) آگهی یافته فرمود که چون رتبه سخن بلند است «عالی» تخلص باید کرد... تخلف از امر استاد نتوانست». (مقدمه، ۵)

در تاریخ محمدی سال وفاتش ۱۱۲۲ هـ. ق. در دهلی گفته شده است. (همان، ۵)
میرزاحمد در نظم و نثر دست داشت و به‌ویژه نثر او در میان ادب‌شناسان هنر بسیار پسندیده و مشهور بود. مثنوی‌ای به نام «سخن عالی» دارد که مشتمل بر حکایت‌های تازه است و جز آن، دیوانی مشتمل بر قصاید و غزلیات دارد.

در کتب تراجم، سخنی از مذهب شاعر نیامده، اما در غزلی سروده است:

نگذاشتیم پنجه مژگان به روی هم
عالی نماز مذهب ما دست‌بسته نیست
(ص ۱۰۰)

که نشان از آن دارد که بر مذهب تشیع بوده است. از جمله معاصران وی صائب تبریزی است. وی غیر از استادش، یعنی ملا شفیعی‌ای یزدی معروف به «دانشمند خان»، صائب تبریزی را هم استاد خود دانسته و در جواب شعری از صائب چنین گفته:

این غزل را در جواب صایبا عالی نوشت
آنکه هر جا معنی چون آب گوهر بسته است
(ص ۸۶)

دیوان اشعار نعمت خان به‌صورت نسخه خطی در دو میکروفیلم در مرکز دیجیتال دانشگاه تهران نگهداری می‌شود که یکی از آن دو نسخه به شماره m۷۹۸۴ در ۲۷۵ برگ و اندازه ۵/۱۵ * ۵/۲۴ سانتی‌متر است که بر روی صفحه اصلی این نسخه نوشته شده است. «کلیات نعمت خان عالی» این نسخه ده صفحه مقدمه دارد و مابقی متن اشعار است. در برگ آخر درباره وقایع محاصره قلعه دارالجهاد حیدرآباد مطالبی ناقص نوشته شده است. مرجع ما در این مقاله همین نسخه است.

۲-۲- انواع تمثیل

تمثیل از مباحث مهم بلاغت قدیم و بلاغت جدید است که جایگاه مهمی در ادبیات فارسی دارد و شاعران و نویسندگان فارسی زبان از دیرباز در آثار خود از آن بهره برده اند. در کتب بلاغی تمثیل را در دنباله مبحث تشبیه می‌آورند و گاهی این‌گونه تعریف می‌شود «تمثیل، تشبیهی است که مشبه به آن

مرکب باشد و جنبه مثل یا حکایت داشته باشد». (شمیسا ۱۳۸۳: ۴۴) در کتب قدیم از تمثیل در مباحث تشبیه مرکب و استعاره تمثیلیه سخن رفته است و در نقد جدید تمثیل زیرمجموعه مبحث تصویر و خیال است. از نظر ساختار، تمثیلهای فارسی به دو بخش تمثیل توصیفی (تمثیل کوتاه) و تمثیل روایی (تمثیل گسترده) تقسیم می شود؛ تمثیل روایی شامل حکایات انسانی و حیوانی، رمزی، قابل، پارابل و... است که نمونه‌های اعلای آن را در ادبیات تعلیمی و عرفانی می توان یافت. تمثیل توصیفی (کوتاه) معمولاً از یک یا چند جمله فراتر نمی رود و مهمترین انواع آن عبارتند از: تشبیه تمثیلی، استعاره تمثیلی، مثل و اسلوب معادله است. (ر.ک: رضایی، ۱۳۹۸: ۱۰۱) ما در این مقاله بخشی از گونه های تمثیل کوتاه را در اشعار نعمت خان عالی بررسی می کنیم که در خدمت بیان آموزه های اخلاقی است.

۲-۳- شگرد تمثیل در بیان آموزه های اخلاقی

نعمت خان عالی برای بیان آموزه‌های تربیتی و اخلاقی در اشعارش از تمثیل هم استفاده کرده است، زیرا که وجود تمثیل در آثار تعلیمی مطابق با مقتضای متون تعلیمی و مخاطب آن است؛ «اغلب متون ادبی تعلیمی و ابیات شعرای سبک هندی در حوزه تمثیل، از آنجا که کارکردهای تعلیمی و اثباتی و اقناعی دارند زبان و بیان و ساختار دستوری آنها ساده و رسا و تا حد امکان قابل فهم همگان است». (شمیسا، ۱۳۸۹: ۱۰۸)

ذیلاً برخی از آموزه های اخلاقی مندرج در دیوان اشعار نعمت خان عالی بررسی می شود و به نوع تمثیل ارائه شده در آن اشاره می گردد:

۲-۳-۱- دوری از طمع‌ورزی و حرص و آز

«حرص و طمع و زیاده‌خواهی از صفات رذیله اخلاقی و یکی از نشانه‌های حب دنیا و از جمله صفات مهلکه و اخلاق مُضله است و این صفت نکوهیده بیابانی است کران ناپیدا که از هر طرف انسان در آن پیش می‌رود به جایی نمی‌رسد». (غزالی، ۱۳۶۴: ۶۸) شاعر، در بیت زیر با آوردن تشبیه تمثیلی زیبا، حرص و آز را نکوهش می کند.

رزق هر چند رسد پر نشود چشم حریص
چون طعامی است که طباخ به کفگیر کشد

(ص ۱۲۳)

اجزای این تشبیه تمثیل بدین گونه است:

مشبه: هرچه قدر روزی فراوان باشد حریص قانع و سیر نمی شود (معقول و مرکب)
 مشبه‌به: کفگیری که آشپز با آن غذا می کشد بسیار غذا برمی دارد اما باز هم سیر نمی شود (محسوس
 و مرکب)

وجه شبه: پرماندن یک ظرف بزرگ با ورود و خروج مواد مختلف (مرکب از امور متعدد)

ادات تشبیه: چون

در بیت زیر هم با تمثیلی زیبا به خواننده هشدار می دهد که به دنیا و زیبایی های آن طمع موززد که
 دنیا مثل دریایی است که گوهر فراوان دارد اما نهنگ جان شکار هم در کمین جویندگان دنیا است:

طمعی مکن ز دنیا که بعینه است دریا گوهرش بس است، اما ز قضا بود نهنگش

(ص ۱۷۲)

اجزای این تشبیه تمثیل بدین شرح است:

مشبه: خوشی های و بدی های دنیا ملازم هم هستند (معقول و مرکب)

مشبه‌به: دریایی که هم گوهر فراوان دارد و هم نهنگ جان شکار (محسوس و مرکب)

وجه شبه: ملازم بودن امور دلخواه و نادلپسند در یک مجموعه (مرکب از امور متعدد)

و نیز

در بیت زیر هم سیرابی گل خورشید را به خاطر قناعت به شبنم می داند. تمثیلی زیبا و به همراه آرایه
 حسن تعلیل:

مشو حریص که سیرابی گل خورشید از این بود که قناعت به شبنمی دارد

(ص ۱۴۲)

۲-۳-۲- اشاره به خاموشی و بجا سخن گفتن

سخن مرواریدی است گران بها و تا وقتی گوهری در دهان نباشد نباید لب به سخن گشود. مهم ترین
 خصیصه خردمند از نظر نعمت خان عالی آن است که فقط هنگامی لب به سخن می گشاید که بهترین
 و پخته ترین کلام به ذهن و دلش خطور می کند.

وی در استعاره تمثیلیه^۱ زیر بیان می کند که خاموشی در زمان مناسب پسندیده است و سخن گفتن در مقام مناسب، نیکو؛ در غیر این صورت زیانبار است (مستعار له) و مانند آن است که یک نقطه در جای مناسب نوشته نشود و واژه «زبان» را به «زیان» تبدیل کند (مستعار منه):

نقطه‌ای بی‌جا اگر افتد زبان گردد زیان خامشی بر وقت خوب است و سخن برجا خوش است
(ص ۶۸)

این بیت فرمایش حضرت علی (ع) را فرایاد می آورد: «المرء مخبوءٌ تحت لسانه» (نهج البلاغه، حکمت ۳۸۸)

نعمت خان در ابیات زیر خواننده را به خاموشی دعوت می کند و می گوید که اگر می خواهی ذره‌های معنی را در گوش کنی باید مثل غواص نفَس را در سینه حبس کنی و خاموش باشی:

سخن را پختگی افزایش از جوش خموشی‌ها	نگردد شعله ادراک خس‌پوش خموشی‌ها
نَفَس را ضبط کن مانند غواص و سخن بشنو	که شد ذره‌های معنی را صدف گوش خموشی‌ها
لب از گفتار واکردن بود خمیازه خجلت	به هوش آی و بکش جامی ز سرجوش خموشی‌ها

(ص ۳۴)

۲-۳-۳- مدارا با دوست و دشمن

نعمت خان عالی مدارا با مردم را باعث محبوبیت در بین ایشان می داند و این نظر را در قالب تمثیلی زیبا از نوع اسلوب معادله باورپذیر می کند. وی می گوید با صفت نرمی و مدارا می توان در نظر مردم محبوب و شیرین گردید همانطور که نی با نرمی و لطافت در آب قرار گرفت و شیرین و پرشکر شد:

شیرین به چشم خلق ز نرمی توان شدن سر تا به پای پر ز شکر گشت نی در آب
(ص ۶۶)

و در این بیت نیز، با ذکر تمثیل دیگری از نوع ارسال المثل مخاطب را به نرم خوئی و هموار شدن با مردم توصیه می کند:

در دل مردم چو خواهی جا کنی هموار شو رشته ناصاف را در دُر خزیدن مشکل است
(ص ۱۰۳)

در ابیات زیر هم راه مصون ماندن از آفت دشمن را دوستی با خصم می داند و آن را در قالب تمثیلی از نوع ارسال المثل بیان می کند و می گوید اگر دشمن را با خود همراه کنی دیگر از جانب او خطری

متوجه تو نمی شود همان طور که شمشیر از آب خود زنگ نمی زند هر چند که آب، باعث زنگار گرفتن فولاد می گردد:

ایمن از آفت شوی گر خصم را از خود کنی زنگ بستن نیست ممکن تیغ را از آب خود
(ص ۱۳۵)

این مهم را در بیتی دیگر با تأکید بیشتر در قالب تمثیلی از نوع اسلوب معادله بیان می کند:
می توان کردن به نرمی جای بر سر خصم را شعله مینای می را پنبه جا بر سر گرفت
(ص ۹۴)

این بیت تمثیلی هم بیانی دیگر از همان اصل اخلاقی است
ز چرب و نرمی گفتار دل به دست آور که مومیایی انسان کند شکسته درست
(ص ۸۴)

اجزای تشبیه تمثیل فوق بدین شرح است:

مشبه: با سخنان نرم و دلنشین می توان دل مردم را به دست آورد (معقول و مرکب)
مشبه به: با مومیایی که نرم است می توان استخوان شکسته را درست و سالم کرد. (محسوس و مرکب)
وجه شبه: با یک شیء نرم و لطیف می توان بر اشیاء سخت پیروز شد (مرکب از امور متعدد)

۲-۳-۴- راز داری

از مهم ترین اصول و مبانی آموزه های اخلاقی و تربیتی، رازداری و کتمان اسرار است که شالوده آن بر احادیثی نظیر این حدیث از رسول اکرم (ص) استوار است: «استعینوا علی انجاح الحوائج بالکتمان فان کل ذی نعمه محسود» در بر آوردن حاجات از نمان داشتن رازها کمک بگیرد که هر صاحب نعمتی مورد حسد دیگران است. (نیکویی، ۱۳۸۸: ۲۶۲) حضرت علی (ع) نیز قلب های آزادگان را گورخانه رازها دانسته است. (همان، ۲۶۳). نعمت خان عالی در قالب یک نوع خاص از تمثیل با نام اگزمپلوم^۲ (exemplum) داستان مشهور یوسف و خواب او را در عبارتی موجز به تصویر کشیده است:
دولت بیدار را عالی نمان کن از حسود مدتی یوسف پریشانی کشید از خواب خود
(ص ۱۳۵)

۲-۳-۵- توصیه به سخا و کرم

سخا، نشئه‌ای است «از صهبای خُمستان مروّت و کرم نهالی است از حدیقه بهارستان فتوت و فیض افاده تجلی الهی است و این تجلی به حسب متجمل متفاوت است همه هستی پر از فیض الهی است و رحمت خداوند بر همه جا خیمه زده است.» (گوهرین، ۱۳۸۰:۳۶۴) مضمون سخا و کرم در دیوان نعمت خان بسامد بالایی دارد. بیت زیر همراه با یک تمثیل از نوع آگزمپلوم (exemplum) است:

فیض سخا نگر که بپوشید کفر را
حاتم بهشت یافت ز طبع کریم خویش

(ص ۱۷۴)

۲-۳-۶- برتری فقر بر غنا

فقر یعنی احساس نیاز به منبعی بی‌نیاز و لایزال «که ترجیح آن بر غنا از اصول برجسته آموزه‌های اخلاقی عرفانی است.» (سجادی، ۱۳۷۰:۶۲۵) نعمت خان با در نظر داشتن آموزه‌های دلپذیر تربیتی - اخلاقی، فقر و فقیر را ستوده و دیگران را نیز بدان رهنمون ساخته است. برای مثال، در بیت زیر با بیان یک تمثیل از نوع ارسال المثل، نفس ارباب فقر را بر ارباب دولت رجحان داده است:

دم ارباب فقر از اهل دولت بیش اثر دارد
که خاکستر نشینی تیغ را بی‌زنگ گرداند

(ص ۱۱۶)

۲-۳-۷- توصیه به نیکی و احسان

گوهر دیگر از گنجینه‌های اخلاقی، اندیشه احسان و نیکی کردن است که فروغش در شعر شعرا از جمله سروده‌های نعمت خان نمایان است. در بیت زیر هم در قالب یک ارسال المثل این مضمون بیان شده است:

سبز رنگ‌آمیزی خجلت بهار خاطر است [کذا] در ازای آنچه کس بد کرد احسان خوش‌نماست

(ص ۸۹)

در بیت زیر هم با ارسال المثلی برگرفته از تجارب عامیانه، احسان و نیکوکاری ستوده شده است:

به خلق احسان نمودن موجب اجر نکو باشد
حنا از دست‌گیری‌های مردم سرخرو باشد

(ص ۱۵۷)

۲-۳-۸- دوری از کبر و غرور و خودبینی

کبر و خودبینی صفتی مذموم و «در حقیقت دشمنی با حق - عزوجل - است که کبریا و عظمت شایسته اوست و بس. تکبر زهری است که شخصیت انسان را تباه می‌سازد». (یثربی، ۱۳۸۳: ۱۴۵) در بیت زیر شاعر با آوردن یک اسلوب معادله خود بینی را نکوهش می‌کند:

تیره گردد دل اگر مدّ نظر خودبینی است
آینه زین مدّ بیجا فرد باطل می‌شود

(ص ۱۵۹)

۲-۳-۹- هم صحبتی با روشندان و صافی ضمیران

نعمت خان عالی، معتقد است که هم‌نشینی و هم صحبتی با نیکان عزت در دو دنیا و افزونی بصیرت را به همراه دارد. وی این معنی را در قالب دو تمثیل باز نموده است:

گر کنی جا در دل روشندان گردی عزیز
کم نه‌ای از رشته‌ای، جا در گهر باید گرفت
صحبت صافی ضمیران بینشت افزون کند
چشم داری عینکی پیش نظر باید گرفت

(ص ۹۰)

۲-۳-۱۰- وارستگی از دنیای بی‌اعتبار و فانی

دل نبستن به دنیا و وارستگی از مهمترین آموزه های اخلاقی و دینی است. در بیت زیر و در قالب یک تمثیل بیان می‌کند که دنیا هر لطفی که در حق انسان می‌کند به زودی باز پس می‌گیرد. همان طور که قناد هر قالبی که برای ساختن نبات می‌بندد فردا در هم می‌شکند:

بی تعلق شو که قنادی چو می ریزد نبات
قالبی امروز می سازد که فردا بشکند

(ص ۱۰۵)

در بیت زیر هم شاعر مثل بسیاری از شعرا در شگفت است که چرا مردم دل به این عروس هزار شوهر بسته‌اند و این تعجب را در قالب یک تمثیل نشان می‌دهد:

دل چرا این قوم نامردان به دنیا بسته‌اند
این عجز بی‌وفا هر روز شوهر می‌کند

(ص ۱۳۱)

و آرزو می‌کند که از دام جهان رهایی یابد:

ای‌کاش که وارسته شوم کام همین است
افتاده به قید خودی‌ام دام همین است

(ص ۱۰۱)

۲-۳-۱۱- ارزش و اهمیت ایمان

ایمان به‌عنوان عالی‌ترین صفتی «که هدایتگر رفتار آدمی است مورد توجه خاص واقع شده و به همین دلیل تحصیل مبادی و مقدمات آن به‌شدت مورد تشویق قرار گرفته است؛ ایمان تصدیق و وثوق و اطمینان است و در مقابل کفر می‌آید» (سجادی، ۱۳۷۰: ۱۷۱) در بیان ارزش و منزلت رفیع ایمان همین بس که پیامبر (ص) در نصایح خویش می‌فرماید: «هیچ چیز محبوب‌تر از ایمان به خدا و خودداری از آنچه نهی می‌کند نیست». (شیخ طوسی، ۱۴۰۱ق: ۵۳). شاعر در قالب تمثیلی تازه و نو ایمان را سرنگون کننده کفر می‌داند و می‌گوید همان‌طور که در آیینۀ آب تصاویر سرنگون و بر زمین افتاده، نمایش داده می‌شود، صفای ایمان هم بتهای کفر را سرنگون می‌کند و بر زمین می‌کوبد:

چون بحر ایمان جوش زد گشتند بتها سرنگون آری صفای آب‌ها سازد نگون تمثال‌ها

(ص ۲۲)

وی در این بیت از خدا می‌خواهد که ایمانش را تا آخرین دم نگه دارد، چرا که ممکن است در آخرین لحظات حیات هم ایمان فرد از دست بشود همان‌طور که قایق در ساحل ایستاده هم امکان غرق شدن دارد؛ به قول حافظ شیرازی «حکم مستوری و مستی همه بر خاتمت است»:

دم آخر نگه دارد خدا ایمان عالی را دلم لرزد که این روزق خطر دارد به ساحل هم

(ص ۲۰۰)

۲-۳-۱۲- نکوهش کفرورزی

نعمت خان معتقد است بین کفر و ایمان، فاصله‌ای اندک وجود دارد و با بیان تمثیلی تازه می‌گوید: در راه ایمان باید با احتیاط و همچون کسی که با نوک پا (انگشت پا) قدم بر می‌دارد به پیش رفت تا از انحرافات در امان ماند:

مانده است یک انگشت ره از کفر به ایمان بردار در این راه ز انگشت قدم را

(ص ۵۲)

۲-۳-۱۳- پرهیز از گناه و وسوسه شیطان

پایه و اساس صفات و رفتارهای تربیتی تزکیه نفس است و اینکه از وسوسه هوا و هوس پرهیز شود. چه، اگر نفس تهذیب گردد فرد بیشتر به فضایل روی می‌آورد و به کمال می‌رسد. نعمت خان عالی نفس را دشمن سرکشی می‌داند که نباید با او مدارا کرد و آن را در قالب یک تمثیل بیان می‌کند:

در دم سرکشی نفس مدارا نکنی
بر سرش تیغ ستم آخته می باید رفت
(ص ۷۶)

حضرت علی (ع) ضرورت مبارزه نفس و وسوسه آن را در سخنان ارزشمند خود چنین یاد آور می‌شود: «فأملک هواک» هوای نفس را در اختیار خود گیر. (آمدی، ۱۳۳۷: ۲۳۶۶)

۲-۳-۱۴- تحمل سختی ها

بزرگان اخلاق، جهان را سرای رنج و درد دانسته و مردم را به تحمل این سختی ها فراخوانده اند. نعمت خان عالی این مضمون را با ذکر یک تشبیه تمثیل بیان کرده و گفته است:
نیشکر بر بندبند خویش خنجر بسته است
تا بدانی هیچ نوشی در جهان بی نیش نیست
(ص ۷۸)

۳- نتیجه گیری

آنچه به عنوان نتیجه این پژوهش در خصوص آموزه‌های تربیتی- اخلاقی در قالب تمثیل در شعر نعمت خان عالی به دست می‌آید به شرح زیر است:

- ۱- نعمت خان عالی یکی از شاعران و مرتبه‌داران شیعی مذهب قرن یازدهم و آغاز قرن دوازدهم هجری است که در نظم و نثر دستی داشته و گاهی در اشعارش از تمثیل استفاده کرده است. ما در این تحقیق نمونه هایی از انواع تمثیل را که برای بیان مفاهیم اخلاقی استفاده شده ذکر کردیم. البته از مثنوی سخن عالی که حاوی داستان های پندآموز است و مجالی دیگر می طلبد صرف نظر کردیم.
- ۲- این شاعر در شعرش علاوه بر جنبه‌های غنایی و عاشقانه، به نکات اخلاقی و تربیتی، پندگونه و ... نیز توجه داشته است که آنها را در قالب تمثیلهای زیبا و گاه تازه بیان کرده است.
- ۳- نکته‌های پندگونه با بسامد فراوانی در غزلیات وی جلوه‌گری نموده که باعث دلنشینی کلام شاعر شده است. این آموزه‌های تعلیمی گاه به صورت آشکارا و صریح و گاه پنهان و پوشیده آمده است.
- ۴- وی بارها در شعرش فریاد برآورده و غرور و طمع و حرص و ... را مورد نکوهش قرار داده و توکل و تواضع و سخاوت و بسیاری دیگر از فضایل اخلاقی را ستوده است.
- ۵- نعمت خان عالی برای تفهیم و تفاهم اشعارش از شگرد تمثیل سود برده است.
- ۶- وی از بین انواع تمثیل کوتاه (توصیفی) بیشتر به ارسال المثل و اسلوب معادله توجه داشته است. اما از انواع دیگر تمثیل هم غافل نبوده است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. آمدی، عبدالواحد، (۱۳۳۷)، *غررالحکم و دُررالكلم*. محمدعلی الانصاری القمی، تهران: ؟.
۳. تهرانی، شیخ آقابزرگ، (۱۳۷۸)، *الذریعه الی تصانیف شیعه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. دشتی، محمد، (۱۳۷۹)، *نهج البلاغه*، تهران: رامین.
۵. رجایی بخارایی، احمدعلی، (۱۳۷۵)، *فرهنگ اشعار حافظ*، تهران: نشر علمی.
۶. رضایی، احترام، (۱۳۹۸)، *معرفی انواع تمثیل فشرده و جستجوی ردپای آن در شعر نخستین شاعران زبان فارسی*، مجله علمی شعر پژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز، سال یازدهم، شماره دوم (پیاپی ۴۰)
۷. سجادی، سید جعفر، (۱۳۷۰)، *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*، تهران: ؟.
۸. سعدی، مصلح‌الدین، (۱۳۸۶)، *کلیات*، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر.
۹. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۳)، *بیان و معانی، چ هشتم*، تهران: فردوس
۱۰. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۹)، *انواع ادبی*، تهران: میترا
۱۱. شیخ طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۱ق)، *تهذیب الاحکام*، جلد ۷، بیروت: دارالتعاریف.
۱۲. صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۷)، *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.
۱۳. عالی، نعمت خان دیوان، نسخه خطی، شماره ۷۹۸۴m، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. عالی، نعمت خان دیوان، نسخه خطی، شماره ۱۲۵۲f، تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. غزالی، ابوحامد امام محمد، (۱۳۶۴)، *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
۱۶. کاشانی، عزالدین محمود بن علی، (۱۳۸۲)، *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه*، تهران: امیرکبیر.
۱۷. گوهرین، سید صادق، (۱۳۸۰)، *شرح اصطلاحات تصوف*، تهران: زوار.
۱۸. گویاموی، محمد قدرت الله، (۱۳۷۸)، *نتایج الاحکام*، تصحیح: یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۱۹. نراقی، ملّا احمد، (۱۳۸۲)، *معراج السعاده*، تهران: فراوی.
۲۰. نیکی، حمید، (۱۳۸۸)، *نهنگ دریای عشق*، تهران: مرز فکر.
۲۱. یشربی، یحیی، (۱۳۸۳)، *عرفان عملی در اسلام*، قم: نشر معارف.

References

1. The Holy **Quran**. (In Persian)
2. Aali, Nemat Khan. **Divan**, Manuscript, Number f1252, Tehran: University of Tehran. (In Persian)
3. _____ - **Divan**, Manuscript, Number m7984, Tehran: University of Tehran. (In Persian)
4. Amedi, Abdolvahed (1958). **Ghorarolhekam va dorarolkalem**. Mohammad Ali Alansari Alghomi, Tehran. (In Persian)
5. Dashti, Mohammad (1379). **Nahjul Balagha**, Tehran: Ramin. (In Persian)
6. Ghazali, Abu Hamid Imam Muhammad (1985). **Kimia- e Saadat** by Hossein Khadiw Jam, Tehran: Scientific and Cultural Publication. (In Persian)
7. Goharin, Seyyed Sadegh (2001). **Description of Sufism terms**, Tehran: Zovar. (In Persian)
8. Goyamoi, Mohammad Gudratullah (1999). **natayej Al-Ahkam**, Corrected by: Yousef Bey Babapour, Qom: Jamaad Al-Adhaar-e-Islami. (In Persian)
9. Kashani, Ezzeddin Mahmoud bin Ali (2003). **Misbah al-Hidayeh and Miftah al-Kafaye**, Tehran: Amirkabir Publications. (In Persian)
10. Naraghi, Molla Ahmad (2003). **Meraj al-Saadeh**, Tehran: Faravi. (In Persian)
11. Niki, Hamid (2008). **The whale of the sea of love**, Tehran: Marz Fekar. (In Persian)
12. Rajai Bokharai, Ahmad Ali (1996). **A collection of Hafez's poems**. Tehran: Scientific Publication. (In Persian)
13. Rezaei, ehteram (2019). **Introduction of types of compact allegory and the search for its traces in the poetry of the first poets of the Persian language**, Scientific Journal of Poetry Research (Bostan Adab), Shiraz University, Year 11, Number 2 (40 consecutive pages) pp. 101-122. (In Persian)
14. Saadi, Moslehuddin (2007). **Kolliat**, Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Amirkabir Publications. (In Persian)
15. Safa, Zabihullah (1988). **History of literature in Iran**, Tehran: Ferdous Publications. (In Persian)
16. Sajjadi, Seyyed Jafar (1991). **Dictionary of mystic terms and interpretations**. Tehran. (In Persian)
17. Shamisa, Siros (2010). **Literary types**, Tehran: Mitra. (In Persian)
18. _____ (2004). **Expression and meanings**, 8th chapter, Tehran: Ferdous Publications. (In Persian)
19. Sheikh Tusi, Muhammad bin Hassan (1401 AH). **Tahzhib al-Ahkam**, volume 7, Beirut: Dar Altaarif. (In Persian)
20. Tehrani, Sheikh Agha Bozorg (1999). **Al-Dhari'a to Shia works**, Tehran: Islamic Culture Publishing Office. (In Persian)
21. Yathrabi, Yahya (2004). **Practical Mysticism in Islam**, Qom: Ma'arif Publishing House. (In Persian)